

BARÁTH MAGDOLNA

Válságkezelés a keleti blokkban Sztálin halála után

Sztálin 1953. március 5-ei halála után utódaira maradt az „örökség”, a sztálinizmus által okozott károk felszámolása mind a bel-, mind a külpolitikában. A sztálini vezetés az 1950-es évek elejére totális ellenőrzést valósított meg Kelet-Európában a politikai, gazdasági és társadalmi élet minden területén. A szovjet blokk országaival kapcsolatos külpolitikai irányvonal meghatározása Sztálin előjoga volt, abba másnak nem engedett beleszólást. „Vigyáztunk arra, hogy ne dugjuk az orrunkat Kelet-Európa ügyeibe – írta visszaemlékezésében Hruscsov –, hacsak maga Sztálin nem csavarta arra az orrunkat.”¹ A generalisszimusz halála után a keleti blokkban azonban olyan nagy jelentőségű változások következtek be, amelyek komoly kihívást jelentettek a poszt-sztálini szovjet vezetés számára, és arra késztették, hogy nagyobb figyelmet fordítson a szocialista tábor országaira.

Az új szovjet vezetés a sztálini külpolitika céljait Kelet-Közép-Európát illetően továbbra is helyesnek tartotta, 1953 márciusa után azonban szükségét érezték annak, hogy az úgynevezett népi demokráciákkal „normális” és szabályozottabb kapcsolatokat alakítsanak ki, és arra törekedtek, hogy változtassanak a kapcsolat-tartás korábbi években kialakult rendszerén.

Az utódlási harccal elfoglalt szovjet politikai vezetés tagjai abban valószínűleg egyetértettek, hogy néhány csatlós országban a társadalmi elégedetlenség olyan méreteket öltött, olyan mennyiségű gyúanyag halmozódott fel, hogy a robbanás elkerülése érdekében azonnali beavatkozásra van szükség. A blokk országaiban nagyjából azonos volt a helyzet: a tömeges terror, az erőltetett gazdasági növekedés hatására bekövetkezett egyensúlyzavarok, az életszínvonal csökkenése, a kollektivizálási „kampányok” kísérőjelenségeivé váló földfelajánlások, az élelmiszerhiány miatt a társadalmi elégedetlenség kritikus fokot ért el.

Már Sztálin életének utolsó hónapjaiban egyre nyugtalanítóbb jelentések érkeztek Moszkvába a keleti blokk országaiban fennálló helyzetről. A kelet-európai vezetőkkel való találkozások, a különböző szovjet delegációk látogatásairól készült feljegyzések, a szovjet nagykövetek jelentései, az állambiztonsági szervek információi alapján egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a sztálini politika követése mekkora károkat

¹ Khrushchev remembers. I. Ed. Strobe Talbott. Penguin, Harmondsworth etc., 1977. 386. Idézi *Hajdu Tibor*: Szovjet diplomácia Magyarországon Sztálin halála előtt és után. In: Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században. Tanulmányok. Szerk. Romsics Ignác. Teleki László Alapítvány, Bp., 1995. 197.

okozott ezekben az országokban. 1952 decemberében a csehszlovákiai szovjet nagykövet azt jelentette, hogy a csehszlovák ipart 1948 óta „káoszközeli” helyzetbe taszították, a Prágából és Pozsonyból befutó jelentések a csehszlovák vezetés „veszélyes hibáiról”, „át nem gondolt programjairól” adtak hírt.² A Szovjetunió magyarországi nagykövete, Jevgenyij Kiszeljov 1952. december 25-ei jelentéséhez csatolt, A. J. Visinszkij külügyminiszternek küldött feljegyzésében aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy a magyar lakosság nagy tömegeinek sokszor alaptalan bírósági és adminisztratív felelősségre vonása kedvezőtlen hatást gyakorol a lakosság hangulatára.³ Szovjet hírszerzési és diplomáciai források a romániai helyzetről is meglehetősen sötét képet rajzoltak. Gheorghe Gheorghiu-Dej 1952 októberében a Szovjetunió romániai nagykövetének, A. I. Lavrentyevnek különösen a mezőgazdasági szövetkezetekkel kapcsolatos problémákra, valamint a beszolgáltatás területén elkövetett adminisztratív túlkapásokra panaszkodott.⁴ A szovjet külügyminisztériumban a romániai helyzetről 1953. július első napjaiban készített összefoglaló arról számolt be, hogy az ipari termelés 1951 óta tapasztalt túlzott növekedési üteme az ország erejének óriási megfeszítését eredményezte, és kedvezőtlenül hatott a dolgozók anyagi helyzetére. Kifogásolta, hogy az ipari nagyberuházások tervét a reális lehetőségek figyelembevétele nélkül állították össze, megvalósításukhoz nem volt elegendő nyersanyag és munkaerő. A mezőgazdaság alig fejlődött, 1952-ben a termelőszövetkezetek fejlesztésekor komoly hibákat követtek el az önkéntesség elvének megsértésével, 1953 elején mintegy 400 ezer hektár leadott földet kellett az államnak átvennie. A gazdaságpolitikában elkövetett hibák eredményeképpen a lakosság életszínvonala meglehetősen alacsony volt, a kormány nem gondoskodott a lakosság élelmiszerellátásának javításáról.⁵

Mindazonáltal, amikor Sztálin utódai 1953. március és április folyamán a keleti blokkban előforduló kedvezőtlen tendenciákról tárgyaltak, még elsősorban a szimptomákra koncentráltak, s nem az okok feltárására. Egészen májusig sem az SZKP KB Elnöksége, sem a Minisztertanács nem foglalkozott a kelet-európai helyzet kiváltó okaival. 1953 májusára azonban a szovjet vezetésben már senki nem kételkedett abban, hogy a kelet-európai rendszereken radikálisan változtatni kell, vagy legalábbis vezetőiket – amilyen gyorsan csak lehet – meg kell győzni arról, hogy mondjanak le sztálinista politikájukról. A kérdés már csak az volt, hogyan, milyen eszközökkel tudják ezt elérni. Miután a régióban egymást követő válságjelenségek (Bulgária, Csehszlovákia, NDK) rávilágítottak arra, hogy a döntés meghozatalát nem lehet tovább halogatni, 1953. májusra, június elejére a szovjet vezetők készek voltak arra, hogy konkrét, energikus intézkedéseket alkalmazzanak Kelet-Európában.

2 *Mark Kramer: The Early Post-Stalin Succession Struggle and Upheavals in East-Central Europe. Internal-External Linkages in Soviet Policy Making. I. Journal of Cold War Studies 1. (1999) 1. sz. 6.*

3 *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszizszkih arhivov 1944–1953. Szerk. T. V. Volokityina et al. II. 1949–1953. Szibirszkij hronograf, Moszkva–Novoszibirszk, 1998. 853–854.*

4 *Szovjetszkij faktor v Vosztocsnoj Jevrope 1944–1953. Szerk. T. V. Volokityina–G. P. Murasko–A. F. Noszkova. II. 1949–1953. ROSSZPEN, Moszkva, 2002. 700–701.*

5 Uo. 779–786.

Az NDK-ban a menekültáradat okozott igazi aggodalmat, amely új dimenziót kapott, amikor a keletnémet vezetés 1952 júliusában Sztálin utasítására meghirdette a szocializmus felépítésének erőltetett programját, amely a magánkézben lévő üzemek elleni kampánnyal, a nehézipar fejlesztésével, erőszakos kollektivizálással és a „burzsoá” elemekkel szembeni osztályharc és represszió fokozásával társult. A program megvalósítása áruhiányt, az alapvető élelmiszerek árának emelkedését, fűtés- és energiaszolgáltatási problémákat okozott.⁶ Nem meglepő, hogy mindez a Nyugatra menekülés újabb hullámát eredményezte: egyedül 1953 első négy hónapjában 122 ezer keletnémet menekült az NSZK-ba, ami kétszer több volt az előző év hasonló időszakánál. Komoly aggodalomra adott okot, hogy a menekülők között szép számban voltak rendőrök, határőrök és az állambiztonsági szervek munkatársai is. A helyzet tovább romlott, amikor 1953. május közepén Walter Ulbricht június 1-jétől életbe lépő 10%-os normaemelést jelentett be. Ezt követően június közepéig újabb 65 ezer ember menekült Nyugatra.⁷

Mindez szakemberhiányt is okozott, ráadásul komoly gazdasági terhet rakott a Szovjetunióra, mert külön szubvencióra volt szükség ahhoz, hogy a keletnémet gazdaságot fenntartsák. Moszkvában tisztában voltak azokkal a sérelmekkel, amelyek ennyi embert készítettek arra, hogy elhagyják az országot. Egy 1953. májusi, az SZKP KB Elnöksége számára készült feljegyzés határozottan állította, hogy a menekültválság leginkább az NDK párt- és állami vezetése „szörnyű hibáinak és túlzásainak” volt tulajdonítható. Az 1953 tavaszán az NDK-ból érkező diplomáciai, hírszerzési és a katonai parancsnokok által készített jelentések megerősítették, hogy „a lakosság körében növekvő nyugtalanság az NDK vezetése keményvonalas politikájából ered”.⁸ A szovjet vezetésben hamar belátták, hogy valamit tenni kell, hogy megbirkózzanak a menekültválsággal.

A keletnémet vezetés ismételt kérésére a szovjetek 1953. április 18-án újabb gazdasági segítséget nyújtottak, 20–25%-kal csökkentették a jóvátételi szállításokat, meghosszabbították a fizetési határidőt. Négy nappal később Vladimir Szemjonovot, a Szovjet Ellenőrző Bizottság politikai tanácsadóját Moszkvába rendelték konzultációra. Szemjonov a külügyminisztérium 3. Európai Osztályán (idetartozott Németország és Ausztria) részt vett a németkérdésről szóló jelentések és javaslatok kidolgozásában. Ezekben a tervezetekben azt indítványozták, hogy szovjet részről ragadják magukhoz a kezdeményezést, a nyugati hatalmaknak javasolják az egyesítést,⁹ és a helyzet stabilizálása érdekében nyújtsanak gazdasági segítséget az NDK-nak. A keletnémet állam nemzetközi presztízsének emelése érdekében

6 Kramer, M.: i. m. (2. jz.) 12.

7 Uo. 13–14. Az NDK-ban kialakult helyzetről Mihail Kirillovics Kaverznyevez vezérőrnagy, a Szovjetunió Állambiztonsági, ill. Belügyminisztériumának kelet-németországi meghatalmazottja 1953. május 31-én részletes jelentést küldött Berija számára. A dokumentumot közreadja *V. Sz. Hrisztoforov*: Dokumenti Centralnogo Arhiva FSZB o szobityijah 17 ijunya 1953 g. v GDR. Novaja i novejsaja isztorija 2004. 1. sz. 75–82.

8 Kramer, M.: i. m. (2. jz.) 14.

9 Az ezzel kapcsolatos szovjet elképzeléseket ld. *Geoffrey Roberts*: Molotov. Stalin's Cold Warrior. Potomac Books, Washington D. C., 2012. (Shapers of International History) 133–140.

szükségesnek vélték hivatalos kormányküldöttség meghívását a Szovjetunióba, a két ország diplomáciai misszióinak nagyköveti rangra emelését, a Szovjet Ellenőrző Bizottság létszámának csökkentését.¹⁰

A bolgár helyzet

Közben május első felében zavargások törtek ki Bulgáriában, amely pedig a szovjet blokk egyik legkezelhetőbb és legengedelmesebb országának számított. A sztálinizmus itt súlyosabb áldozatokat követelt mind emberi, mind anyagi tekintetben, mint a többi kelet-európai országban. Vlko Cservenkov – aki több évig élt a Szovjetunióban és nagy rajongója volt Sztálinnak – Bulgária politikai és gazdasági rendszerét teljes egészében szovjet mintára építette ki. Habár a mezőgazdasági és a nehézipari termelés növekedett, a lakosság többségének életszínvonala rendkívül alacsony maradt. Az NDK-hoz hasonlóan Bulgáriában is növekedett a szomszédos országokba (Jugoszlávia, Görögország) irányuló menekülési kísérletek száma. 1953 februárjában a bolgár kormány olyan törvényt hozott, amely szerint a külföldre menekültek hozzátartozóit börtönbe kell zárni. Emellett a kormány előkészületeket tett arra, hogy 1953 közepétől magasabb normákat vezessenek be a dohány- és egyéb mezőgazdasági termékeket előállító munkásoknál.¹¹

A Szovjetunió bulgáriai nagykövetségének attaséja a május 1-jei ünnepekkel kapcsolatban készített jelentésében még úgy fogalmazott, hogy a rendezvények „a bolgár dolgozók morális-politikai egységének fényes megnyilvánulásai” voltak, de egyidejűleg felhívta a figyelmet az „ellenséges megnyilvánulásokra” is: az országban több helyen találtak kormányellenes jelszavakat tartalmazó röplapokat. A szovjet diplomata szerint az ellenséges megnyilvánulások „nem voltak tömegek, de arról tanúskodnak, hogy még jobban erősíteni kell a forradalmi éberséget, valamint javítani kell a BKP [Bolgár Kommunista Párt] politikai nevelőmunkáját Bulgária lakossága körében”.¹²

Sztálin halála után sokan reménykedtek a helyzet javulásában, de a folytatódó megszorítások május 3-án ellenállást váltottak ki a dohánygyári munkások körében Plovdivban és a Szófiától mintegy 150 kilométerre délkeletre található Haszkovo városban. A munkások azt követelték, hogy töröljék el a magas normákat, és vezető beosztású politikusok találkozzanak velük, akikkel megvitathatják követeléseiket. Az esemény sokkhatásként érte a BKP vezetését. Cservenkov korábbi vetélytársát, az egykoron szintén dohányipari munkás Anton Jugovot küldte Plovdivba, hogy tárgyaljon a sztrájkolókkal. Jugov látogatása és az az ígérete, hogy a munkások panaszait orvosolni fogják, gyorsan hatástalanította a válságot. A környezete által csak

10 *Christian Ostermann*: The United States, the East German Uprising of 1953, and the Limits of Rollback. Cold War International History Project, Washington D. C., 1994. (CWIHP Working Paper 11.) 5–6.

11 *Kramer, M.*: i. m. (2. jz.) 15–17.

12 *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszizszkih arhivov i. m.* (3. jz.) 898–901.

„kis Sztálin”-ként emlegetett Cservenkov helyett a párt első embere ugyan Todor Zsivkov lett, de előbbi a miniszterelnöki posztot egészen 1956 tavaszáig megtarthatta – annak ellenére, hogy szovjet diplomáciai jelentések Cservenkov személyi kultuszának továbbéléséről és a kollektív vezetés hiányáról számoltak be.¹³

A bulgáriai lázadás eloszlatta a szovjet vezetés összes illúzióját. Ha még a Szovjetunióhoz leglojálisabb országban is előfordulhat ilyen, akkor a régió többi országában a helyzet még inkább ingatag és bizonytalan. A szovjet vezetésben mindazonáltal akkor alakult ki a végső konszenzus, hogy Kelet-Európában sürgős gazdasági és politikai reformra van szükség, amikor bekövetkeztek a pilseni események.¹⁴

Lázadás Csehszlovákiában

1952 végén a szovjet vezetőkkel való hosszas konzultációk után a csehszlovák kormány elhatározta, hogy áremelést és pénzreformot hajt végre. 1953 elején 15–30%-kal emelték az árakat, miközben a nominálbérek csak 4,4%-kal emelkedtek. A kormány nem hozta nyilvánosságra, hogy 1953 júniusától pénzreformot is tervez, de ezzel kapcsolatban a lakosság körében különböző híresztelések kaptak szárnyra.

Az elégedetlenség hulláma időlegesen elcsitult 1953 márciusában, Klement Gottwald halála után, de a remény, hogy a megszorítások és a politikai megtorlások véget érnek, hamar szertefoszlott. Annak ellenére, hogy 1953 áprilisában korlátozott amnesztiát hirdettek, a kirakatpercek és a politikai terror Csehszlovákiában még akkor is folytatódott, amikor a Szovjetunióban már megindult a rehabilitáció.

Habár a csehszlovák vezetés nyilvánosan többször is azt állította, hogy a korona stabil, 1953. május 30-án végül mégis beismerte, hogy két nappal később életbe lép a pénzügyi reformra vonatkozó új törvény. Ennek értelmében 300 koronáig 5:1, azon felül 50:1 arányban váltották a régi pénzt újra. A rendeletet a lakosság széles körében „állami lopás”-nak tekintették, a kollektív emlékezetben pedig „az évszázad rablása”-ként maradt meg.¹⁵

1953. június 1-jén reggel 9 óra körül Pilsenben a pénzreform elleni tiltakozás jeléül a különböző üzemek és hivatalok dolgozóiból mintegy 12-15 ezer fős tömeg gyűlt össze a város központjában, és követelte: „Adjátok vissza a pénzünket!”¹⁶ Miután választ nem kaptak, a tömeg kormányellenes jelszavakat skandált, egy csoport elfoglalta a városi rádióközpontot, ahonnan elkezdték közvetíteni a kormány megdöntését követelő felhívást. Ennek a helyi állambiztonsági szervek munkatársai a kábel elvágásával hamarosan véget vetettek. A demonstrálók egy része hazatért, de délben még mindig 5-6 ezer ember tüntetett. Hasonló megmozdulásokra

13 Szovjetszkij faktor v Vosztocnoj Jevrope i. m. (4 jz.) 851.

14 *Kramer, M.*: i. m. (2. jz.) 17.

15 *Kevin McDermott*: Popular Resistance in Communist Czechoslovakia: The Plzeň Uprising, June 1953. *Contemporary European History* 19. (2010) 4. sz. 292.

16 Az eseményeket és az odáig vezető okokat elemzi *Johann Smula*: The Party and the Proletariat: Škoda 1948–1953. *Cold War History* 6. (2006) 2. sz. 153–175.

került sor Prágában néhány hadiipari üzemben; a tüntetők a pénzreform módosítását, az átváltási arány megváltoztatását követelték.¹⁷

Pilsenben a demonstrációhoz számos fiatal csatlakozott, elfoglalták a városházat, szovjet zászlókat, propagandaanyagokat égettek, antikommunista jelszavakat tartalmazó plakátokat szegeztek ki,¹⁸ és kihajították az ablakon Lenin, Sztálin és Klement Gottwald mellszobrait, mintegy szimbolikus megtorlásként a nem kommunista külügyminiszter, Jan Masaryk öt évvel korábbi haláláért. (Masaryk 1948 tavaszán, miután ismét miniszteri posztot vállalt Klement Gottwald kormányában, máig nem tisztázott körülmények között kizuhant irodája ablakán.) A lázadók egy csoportja megtámadta a városi bíróság épületét. A tiltakozók a kormány megdöntése mellett szabad választásokat, a kommunista uralom végét, az amerikai csapatok Pilsenbe történő visszatérését követelték (1945-ben a várost amerikai csapatok szabadították fel a németektől). Közel két napon keresztül a város a felkelőké volt, több helyen inzultusok érték a kommunista párt és az állambiztonsági szervek munkatársait.¹⁹ A helyi állambiztonsági szervek adatai szerint a pilseni körzetben tizenhat gyárban 2928 munkás sztrájkolt, közülük 1231 Škoda gyári volt.²⁰ A demonstrációk összes résztvevőjének számát a különböző források 3-5 és 20 ezer fő közöttire becsülik.²¹

A helyi rendfenntartó szervek nem avatkoztak be az eseményekbe, sőt egyes helyeken csatlakoztak a tiltakozókhoz, így a helyi hatóságok keményvonalas képviselői a kormánytól kértek segítséget. A június 2-án Prágából érkező tankok, harci egységek fokozatosan leverték a lázadást, szinte vérontás nélkül visszafoglalták a város főterét, és szükségállapotot hirdettek. A párt- és szakszervezeti vezetők siettek megnevezni és megbüntetni az „államellenes puccs” „főkolomposait”. Prágából arra utasították a helyi hatóságokat, hogy állítsák össze a „provokátorok” listáját, akiket „izolálni” (munkatáborba küldeni) kell.²² Hivatalos adatok szerint 336 személyt tartóztattak le, többüket a zavargások alatt. A letartóztatottak közül bírósági úton 217 főt ítélték el (néhány hónaptól 14 évig terjedő börtönre), 10 személyt felmentettek a vádak alól, a többieket, 109 személyt június végén szabadon engedték.²³ Az elítéltek 80%-a munkás vagy munkásszármazású, 63%-uk 17 és 30 év közötti, a nők részaránya 14% volt.²⁴

1953. június 3-án a csehszlovák kormány olyan rendeletet hozott, amely a munkásokat megfosztotta a munkahely-változtatás lehetőségétől, és drákói büntetéseket szabott ki a munkahelyről történő távolmaradásért.²⁵ A sztrájkban részt

17 Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkih arhivov i. m. (3. jz.) 919–920.

18 Számos cseh és szlovák városban a következő feliratú plakátok tűntek fel: „Sokáig éljen az USA, halál a kommunizmusra!”, „A CSKP nyomorba és szegénységbe vezet minket”. *McDermott, K.*: i. m. (15. jz.) 291.

19 *Kramer, M.*: i. m. (2. jz.) 18–19.

20 *McDermott, K.*: i. m. (15. jz.) 295–296.

21 Uo. 296.

22 Uo. 268.

23 Uo. 296.

24 Uo. 299.

25 *Kramer, M.*: i. m. (2. jz.) 21.

vevő munkásokat kizárták a szakszervezetből, rosszabb munkahelyre helyezték át, javaikat a rendőrség elkobozta.²⁶

A prágai és pilseni eseményekről a Szovjetunió Belügyminisztériumának Prágában dolgozó tanácsadója, A. D. Beszcsasztnov már június 1-jén délelőtt táviratilag jelentett Berijának, és a nap folyamán, illetve a következő napon is több jelentést küldött Moszkvába az aktuális helyzetről.²⁷ A Csehszlovák Kommunista Párt Központi Bizottságában Antonín Novotný tájékoztatta a Szovjetunió csehszlovákiai nagykövetségének tanácsosát, P. G. Krekotyenyt a június 1-jén történekről.²⁸

Az elégedetlenség Csehszlovákiában lényegében egy városra korlátozódott, mégis komoly nyugtalanságra adott okot a szovjet fővárosban. Lavrentyij P. Berija, aki Beszcsasztnov jelentését azonnal továbbította Georgij M. Malenkov miniszterelnöknek, a csehszlovákiai kormányellenes fellépéseket olyan jelzésnek tekintette, amely arról tanúskodik, hogy a szovjet vezetésnek nincs elegendő információja a valós belpolitikai helyzetről sem Csehszlovákiában, sem a többi népi demokratikus országban. „A tanácsok, amelyeket barátainknak adunk, mellékesek, rendszertelenek, számos esetben nincsenek összhangban a népi demokratikus országok és a Szovjetunió gazdasági-politikai feladataival. Sőt egyenesen meg kell mondani, hogy tanácsaink nem mindig voltak szerencsések.” Annak a félelmének adott hangot, hogy „ami Csehszlovákiában történt, megismétlődhet más országokban is, és sokkal súlyosabb, nemkívánatos következményekre vezethet. Ennek elkerülésére sokkal aktívabb és szakszerűbb segítséget kell nyújtanunk a népi demokratikus országoknak az állami építés és a népgazdaság irányításának megszervezésében.”²⁹

Molotov külügyminiszter június 2-án rejtjeltáviratban utasította a prágai szovjet nagykövetet, A. Je. Bogomolovot, hogy keresse fel Antonín Zápotocký köztársasági elnököt és Viliam Široký miniszterelnököt, és hozza tudomásukra: a szovjet kormányt és az SZKP KB-t nyugtalanítják a kormányellenes fellépések, ezért részletes tájékoztatást kérnek a történekről, illetve a csehszlovák kormány által tervezett intézkedésekről.³⁰ Ugyanaznap este Molotov már kézhez is kapta Bogomolov jelentését a csehszlovák politikusokkal folytatott beszélgetéséről. Utóbbiak arról tájékoztatták, hogy a sztrájkok már befejeződtek, de teljes nyugalomról még nem lehet beszélni. A csehszlovák vezetők elismerték, hogy rosszul mérték fel a lakosság megtakarításainak nagyságrendjét, problémák voltak a pénzváltó helyek működésével, és nem számoltak azzal, hogy a „burzsoá elemek provokációs fellépései” eljutnak a nyílt, kormányellenes demonstrációig. Eközben élesen bírálták a csehszlovák állambiztonsági szervek tevékenységét, amelyek ahelyett, hogy gyorsan leverték volna a felkelést, elkezdték csitítani a tüntetőket.³¹

26 *McDermott, K.*: i. m. (15. jz.) 300.

27 A jelentéseket közli: *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszizszkih arhivov i. m.* (3. jz.) 919–923.

28 A dokumentumot közli: *Szovjetszkij faktor v Vosztocsnoj Jevrope i. m.* (4. jz.) 758–760.

29 *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszizszkih arhivov i. m.* (3. jz.) 918. Berija a „nem szerencsés” tanácsok közé sorolta a Románia által elkezdett, 10 milliárd lej költségű Duna–Fekete-tenger-csatorna építését.

30 *Szovjetszkij faktor v Vosztocsnoj Jevrope i. m.* (4. jz.) 761.

31 *Uo.* 762.

1953. június 5-én Novotný is felkereste a szovjet nagykövetet, s megígérte, hogy az SZKP KB Elnökségének történő továbbítás végett másnap átadja a csehszlovák vezetés értékelését az eseményekről. Eközben Novotný nem titkolta: még nem világos számukra, hogy milyen intézkedéseket kellene hozniuk a pénzreform eredményeinek megszilárdítása érdekében.³² A szovjet vezetés a megkapott dokumentum alapján arra a következtetésre jutott, hogy „csehszlovák barátaink nyilvánvalóan lebecsülték az országban lévő helyzet bonyolultságát, és a lezajlott eseményekből nem vonták le a szükséges következtetéseket, ez pedig új, még komolyabb nehézségekkel jár a jövőben”.³³ Molotov úgy vélte, a csehszlovák vezetésnek mind az ipar, mind a mezőgazdaság tekintetében felül kellene vizsgálni, és korrigálni kellene a népgazdasági tervet.

A Sztálin utáni hatalmi harcban egymással szemben álló szovjet vezetők a térségben tapasztalható válságjelenségek hatására két pontban egyetértésre jutottak: átfogó politikai és gazdasági reformokra van szükség Kelet-Európában, és nyomást kell gyakorolniuk azokra, akik megpróbálnak ellenállni a reformoknak.³⁴ Molotov, aki 1953 tavasza óta mélyreható reformokat sürgetett Kelet-Európában, június közepén egy feljegyzést készített az SZKP KB Elnökségének, amelyben a kelet-európai válságokkal kapcsolatos véleményét fogalmazta meg. A csehszlovák vezetésnek arra a döntésére reagálva, hogy „kemény kézzel” kell felszámolni a pilseni megmozdulást, kijelentette: „csehszlovák barátaink nyilvánvalóan elbagattellizálják az országban lévő helyzet bonyolultságát és a lezajlott eseményekből félnek levonni a szükséges következtetést”.³⁵

Moszkvában továbbra is élénk figyelemmel kísérték a csehszlovákiai helyzet alakulását. Bogomolov szovjet nagykövet június 13-án saját kezdeményezésére újból találkozott Novotnýval. Utóbbi elmondása szerint az országban akkor már nem voltak komoly zavargások, de a kormány politikájával szembeni elégedetlenség jeleként Szlovákiában két üzemben is sztrájkokra került sor (a kommunista párttagok együtt sztrájkoltak a gyár többi munkásával), aminek csak a CSKP KB és a kormány képviselőjének helyszínre érkezésével sikerült véget vetni.

Novotný a Csehszlovákiában kialakult helyzetért a „reakciót” hibáztatta, amely – állítása szerint – számított arra, hogy a pénzreform elégedetlenséget fog kiváltani, ezért jó előre felkészítette ügynökeit a felforgató tevékenységre. Ezzel szemben az állambiztonsági szervekért felelős Karol Bacilek határozottan tagadta, hogy szervezett, előre eltervezett akcióról lett volna szó, és kitarított azon véleménye mellett, hogy a lázadók önállóan és ösztönösen tevékenykedtek.³⁶

Június 20-án az SZKP KB Elnöksége Molotov feljegyzésének tárgyalásakor felhatalmazta a miniszterelnököt, hogy sürgős táviratot küldjön a szovjet nagykövetnek Prágába, és hívja fel a csehszlovák vezetés figyelmét arra: „sürgető, hogy

32 Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszizszkih arhivov i. m. (3. jz.) 924–926.

33 Uo. 926.

34 Kramer, M.: i. m. (2. jz.) 22.

35 Kramer, M.: i. m. (2. jz.) II. Journal of Cold War Studies 1. (1999) 2. sz. 6.

36 Szovjetszkij faktor v Vosztocsnoj Jevrope i. m. (4 jz.) 764–766.

nagyobb érzékenységet mutassanak mind a gazdasági, mind a mezőgazdasági tervek iránt, és alapvető változtatásokat hajtsanak végre a tervekben”.³⁷

A Novotny által Bogomolovnak adott helyzetértékelés egyes elemei beépültek a csehszlovák kormány és a CSKP KB Politikai Titkársága által 1953. június 26-án, a pénzreform eredményeinek megszilárdítására szolgáló intézkedésekről hozott határozatába. A határozat tervbe vette az önköltség csökkentését az ipari termelésben, a lakosság jobb ellátását, a pénzügyi fegyelem megszilárdítását, szigorú takarékosági intézkedések bevezetését, valamint az olyan építkezések kivételét a népgazdasági tervből, amelyek megvalósítása nem volt feltétlenül szükséges.

A határozat egyik pontja arra kötelezte a minisztereket és a kormány alá rendelt hatóságok vezetőit, hogy távolítsák el az államapparátusból és a gazdasági szervektől azokat a személyeket, akik a pénzreform bevezetése időszakában nem voltak eléggé határozottak, és azokat, akiknek hibájából a hitelintézetek munkájában a kritikus napokban fennakadások mutatkoztak. A határozat elrendelte a szakszervezeti és pártszervek ellenőrzését és megtisztítását azoktól, akik „kishitűek és ingadozók” voltak, illetve „ellenséges álláspontot” foglaltak el.³⁸

A dokumentum fentebb említett pontjait Jurij Andropov, a Szovjetunió Külügyminisztériuma 4. Európai Osztályának vezetője V. A. Zorin külügyminiszter-helyettesnek küldött feljegyzésében élesen bírálta. Úgy vélte, „az állami és pártapparátus, valamint a szakszervezetek széles körű megtisztítására vonatkozó határozat életbe léptetése a jelenlegi körülmények között csak újabb belpolitikai bonyodalmakhoz vezetne Csehszlovákiában”.³⁹ Andropov azt javasolta, hogy a csehszlovák delegáció moszkvai látogatása alkalmával minderre hívják fel a csehszlovák vezetés figyelmét.

Antonín Zápotocký a szovjet nagykövettel folytatott június 22-ei beszélgetése alkalmával jelezte, hogy szeretnének mielőbb Moszkvába utazni, hogy terveikről tanácskozzanak a szovjet vezetőkkel,⁴⁰ arra vonatkozóan azonban nem rendelkezünk adatokkal, hogy az utazásra mikor került sor. A CSKP KB Politikai Titkársága 1953. augusztus 2-ai ülésén fogadták el a téziseket Csehszlovákia gazdasági és politikai helyzetéről, illetve a párt és a kormány előtt álló feladatokról, amelyet Široký két nappal később a megjegyzéssel adott át Bogomolov szovjet nagykövetnek, hogy azt a moszkvai tanácskozás alkalmával meg akarják vitatni.

A szovjet fél véleménye szerint a tézisek alapvetően helyesen mutatták be az országban kialakult helyzetet, és a tervezett intézkedések jó irányba mutattak. Mindazonáltal helytelennek és megengedhetetlennek tartották az életszínvonal csökkenését, ezért a párt gazdaságpolitikájának korrigálását ajánlották; erre konkrét javaslatokat is tettek. Úgy vélték, a téziseken még dolgozni kell, pontosabban kell meghatározni a CSKP gazdaságpolitikáját és az állami szervek, valamint a párt megerősítésére szolgáló feladatokat.⁴¹

37 Kramer, M.: i. m. (2. jz.) II. 6.

38 Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszizszkih arhivov i. m. (3. jz.) 934–935.

39 Uo. 935.

40 Szovjetszkij faktor v Vosztocsnoj Jevrope i. m. (4. jz.) 770.

41 Uo. 794–801.

A keletnémet válság

Moszkvában még el sem múlt a csehszlovákiai helyzet által kiváltott nyugtalan-ság, amikor újabb, még komolyabb aggodalomra okot adó jelzések érkeztek az NDK-ból. Lavrentyij Berija már május 6-án az SZKP KB Elnöksége elé terjesztette a szovjet belügyminisztérium kelet-németországi képviselőjének, Ivan Fagye-kin ezredesnek a jelentését, amely a menekültprobléma növekvő veszélyére hívta fel a figyelmet, és amely megerősítette, hogy a kivándorlási hullámot az általános politikai és gazdasági elégedetlenség idézte elő.⁴² Berija azt javasolta: az elnökség utasítsa a németországi Szovjet Ellenőrző Bizottságot, hogy ajánlja a német vezetőknél olyan javaslatok kidolgozását, amelyek megállítják a keletnémetek Nyugat-Berlinbe menekülését. A szovjet pártelnökség május 14-én részletesen tárgyalt a kérdéstről, de már nem csupán a menekültválsággal foglalkozott, hanem az NDK-val és egész Kelet-Európával kapcsolatban sürgős megoldást igénylő kérdésekkel is. A testület által elfogadott távirat-tervezetben arra utasították a németországi Szovjet Ellenőrző Bizottság két tagját, Vaszilij Csujkov marsallt és Pjotr Jugyint, hogy „taktikus formában” javasolják Walter Ulbricht pártfőtárnak és Otto Grotewohl miniszterelnöknek a kollektivizálás leállítását egy időre.⁴³

Május 27-én az SZKP KB elnökségi ülését követően a Szovjetunió Minisztertanácsa Elnökségének ülésén próbálták elemezni azokat az okokat, amelyek a keletnémetek tömeges kivándorlását eredményezték, és megvitatták azokat az intézkedéseket, amelyek véleményük szerint a kedvezőtlen politikai és gazdasági helyzet felszámolásához szükségesek. Berija – akit Malenkov is támogatott – ellenezte a szocializmus további forszírozását az NDK-ban és egy egyesült, semleges, demokratikus német állam megteremtése mellett érvelt.⁴⁴ A szovjet vezetés a németkérdésben erősen megosztott volt, az ülésen azonban arról konszenzusra jutottak, hogy a Szovjetunióknak erőteljesebb lépéseket kell tennie annak érdekében, hogy a keletnémet hatóságokat cselekvésre bírja. Egy Molotovból, Berijából és Malenkovból álló bizottságot bíztak meg azzal, hogy dolgozzanak ki egy dokumentumot, amely kijelöli a mélyreható politikai és gazdasági reform új irányvonalát Kelet-Németország számára.⁴⁵ Az előkészített anyagot a Minisztertanács formálisan június 2-án hagyta jóvá. A határozat elismerte, hogy a tömeges kivándorlás komoly veszélyt teremtett az NDK létére, és felhívott a kollektivizálás és a magánüzemek elleni „háború” megszüntetésére, a nehézipari tervek felülvizsgálatára. (Ezt a határozatot moszkvai tárgyalásaik megkezdésekor Ulbricht és Grotewohl is kézhez kapta.)⁴⁶

Habár a Molotov és Berija által készített előterjesztés elsősorban Kelet-Németországra fókuszált (mert a helyzetet ott ítélték meg a legrosszabbnak), a szovjet vezetőknek hamar rá kellett jönniük, hogy a helyzet a régióban máshol is szinte

42 *Kramer, M.*: i. m. (2. jz.) I. 23.

43 Uo. 24.

44 *Ostermann, Chr.*: i. m. (10. jz.) 6–7.

45 *Kramer, M.*: i. m. (2. jz.) I. 28.

46 *Ostermann, Chr.*: i. m. (10. jz.) 7.

ugyanennyire nyugtalanító, és a „veszélyes pont felé közelít”.⁴⁷ Mindez arra ösztönözte őket, hogy június első felében titkos megbeszéléseket folytassanak a kelet-európai vezetőkkel. Az első ilyen találkozóra 1953. június 2–4-e között került sor a keletnémet vezetőkkel (Walter Ulbricht, Otto Grotewohl, Fred Oelssner), őket követték a magyarok június 13–16-án, miközben június 15-én az albán vezető, Enver Hodzsa is a szovjet fővárosban járt. Hasonló találkozókat terveztek július első felében a csehszlovák, román, lengyel⁴⁸ és bolgár vezetőkkel is. E megbeszélések közös eleme, hogy a szovjet vezetők elégedetlenségüket fejezték ki a kialakult helyzetről, és korrekciós intézkedéseket sürgettek.⁴⁹

A június eleji tárgyalások alkalmával a szovjet vezetők felszólították Ulbrichtet, hogy azonnal hagyjanak fel a szocialista építés programjával, arra hivatkozva, hogy „a helytelen politikai irányvonal követése az NDK-ban kivételesen kedvezőtlen politikai és gazdasági helyzetet hozott létre”. Hangsúlyozták, hogy a több „reform” már nem elégséges, „teljes fordulatra” van szükség.⁵⁰

A keletnémet vezetőknek nem volt más választásuk, mint felülvizsgálni korábbi politikájukat. Még Berlinbe történt visszatérésük előtt Moszkvából táviratban utasították a Német Szocialista Egységpárt (NSZEP) KB apparátusát, hogy a párt II. kongresszusával kapcsolatban kiadott összes irodalmat rendeljék vissza a könyvesboltokból és a könyvtárakból.⁵¹ Néhány napos intenzív vita után,⁵² amelynek során kritikusan elemezték Ulbricht rövidlátó vezetését, az NSZEP Politikai Bizottsága elfogadta az „új kurzus”-ról szóló határozatot, amelyet a *Neues Deutschland* címdoldalon közölt 1953. június 11-én.⁵³ A határozat ígéretet tett arra, hogy a múltban elkövetett „komoly hibákat” egy liberálisabb új irányvonal életbeléptetésével ki fogják javítani, megszüntetik az erőszakos kollektivizálást, a hangsúlyt a nehéziparról a fogyasztási javak termelésére helyezik, garantálják a vallásszabadságot, rehabilitálják a politikai perek áldozatait.

47 Kramer, M.: i. m. (2. jz.) I. 30.

48 G. Popov lengyelországi szovjet nagykövet egy 1953. decemberi feljegyzésében utalt arra, hogy Boleslaw Bierut 1953 júliusában tárgyalásokat folytatott az SZKP KB-ban, ezekről a megbeszélésekről azonban semmilyen forrás nem áll rendelkezésünkre. Szovjetszkij faktor v Vosztocsnoj Jevrope i. m. (4. jz.) 858.

49 A magyar vezetőkkel folytatott megbeszélések alkalmával hangsúlyozták, hogy „bár Magyarországról beszélünk, nemcsak Magyarországról van szó, hanem az összes népi demokráciákról”. Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól (1953. június 13–16.). Közreadja T. Varga György. Múltunk 1992. 2–3. sz. 241.

50 A megbeszélésekről Otto Grotewohl által készített feljegyzést ismerteti *Alekszej Mitrofanovics Filitov*: SZSZSZR i GDR: god 1953-j. Voproszi Isztorii 2000. 7. sz. 127–128.

51 Kramer, M.: i. m. (2. jz.) I. 31–32.

52 Az NSZEP Politikai Bizottságában az új irányvonalról lefolytatott vitát Mark Kramer részletesen bemutatja és elemzi. Uo. 32–34.

53 Rudolf Hermstadt, a Politikai Bizottság tagja hiába kérte június 10-én az időközben szovjet főmegbízottá kinevezett Szemjonovot, hogy halasszák el két héttel a kommuniké közlését, hogy legyen idő felkészíteni a lakosságot a drasztikus változásokra, utóbbi ezt arra hivatkozva utasította el: „lehet, hogy 14 napon belül már egyáltalán nem lesz államuk”. *Ostermann, Chr.*: i. m. (10. jz.) 8.

A magyarokkal lefolytatott megbeszélések hasonló séma szerint zajlottak le. A tárgyalások célja itt is az volt, hogy felhívják a figyelmet az elkövetett hibákra és kijelöljék a problémák kiküszöbölése érdekében szükséges lépéseket.⁵⁴

Az Enver Hodzsával lefolytatott tárgyalások rövidebbek voltak, mint a kelet-német és magyar megbeszélések, de a szándék jórészt ugyanaz volt. A bírálatban ez alkalommal is Malenkov és Berija volt a legaktívabb. Miközben a merészebb reformok irányába próbáltak nyomást gyakorolni az albán vezetőre, indirekt módon Hodzsa két korábbi politikai riválisát, Tuk Jakovát és Bedri Spahiut támogatták, akik már 1953 márciusa óta új politikai irányvonalat sürgettek Albániában, amely véget vet az erőszakos kollektivizálásnak, lassítja az iparosítás ütemét, a nehéziparról a könnyűiparra helyezi a hangsúlyt, enyhíti a vallási korlátozásokat. Hodzsa ellenállt a reformoknak, a moszkvai tárgyalásoknak éppen ezért az volt a célja, hogy az albán párt első emberét rávegyék ezeknek a lépéseknek a megtételére.

A szovjet vezetés véleménye nagy súllyal bírt az albán vezető számára, ezért amint Hodzsa visszatért Tiranába, azonnal utasítást adott a szovjet „ajánlások” konkrét formába öntésére és megvalósítására. Magyarországhoz hasonlóan ott is sor került a kormányfői és pártfőtítkári funkciók szétválasztására. 1953 közepéig Hodzsa egyidejűleg látta el a miniszterelnöki, a belügyminiszteri, a külügyminiszteri és a honvédelmi miniszteri posztokat az Albán Munkapárt főtítkári tisztségével, 1953 júliusában azonban formálisan lemondott a külügyminiszteri és a honvédelmi miniszteri posztjáról.⁵⁵

Berija a magyar vezetőkkel való találkozó alkalmával önkritikával beszélt a kapcsolatok addigi jellegéről és – mintegy megelőlegezve a szovjet kormány 1956. október 30-ai nyilatkozatát – ígéretet tett azoknak új alapokra helyezésére: „Kapcsolat volt most is és azelőtt is, csak nem megfelelő és helyes kapcsolat, ami rossz következményekhez vezetett. A kapcsolat nagyrészt ünnepi ülésekből és tapsból állt. [A] jövőben a kapcsolatnak más formáját fogjuk megvalósítani, felelősebb és komolyabb kapcsolatot.”⁵⁶ Mark Kramer szerint a kapcsolatok jellegének megváltozása a „hegemónia” helyett a „dominancia” irányába nem volt elképzelhetetlen, és a módosítás végrehajtása nem ütközött volna akadályba, ha nem kerül sor a kelet-németországi eseményekre.⁵⁷

Az NDK-ban az új kurzus programjának nyilvánosságra hozatala nem javított a helyzeten, mivel érvényben hagyták a megemelt munkanormákat.⁵⁸ 1953. június

54 A tárgyalásokról készített feljegyzéseket közreadja: Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól i. m. (49. jz.) A magyarországi „új szakaszról” ld. *Vásárhelyi Miklós*: Az első meghíúsított reformkísérlet. In: *Uő*: Ellenzékben. Szerk. Tóbiás Áron. Szabad Tér, Bp., 1989., ill. *Rainer M. János*: Nagy Imre. Politikai életrajz. II. 1953–1958. 1956-os Intézet, Bp., 1999. 9–140.

55 *Kramer, M.*: i. m. (2. jz.) I. 38–39.

56 Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól i. m. (49. jz.) 267.

57 *Kramer, M.*: i. m. (2. jz.) I. 40.

58 Az „új szakasz” politikája egyedül a munkásság számára nem hozott kedvező változást. Ezzel kapcsolatban olyan vélemény is megfogalmazódott, hogy a keletnémet vezetők tudatosan „elszabotálták” a „Berija-terv” végrehajtását, amely saját monopolisztikus hatalmukat veszélyeztette. *Filitov, A. M.*: i. m. (50. jz.) 129.

15-én, amikor a munkások megkapták a magasabb norma utáni első, a korábbinál 25–30%-kal alacsonyabb fizetésüket, az építómunkások sztrájkolni kezdtek, s a munkabeszüntetés június 16-án általános sztrájkká alakult. Az NSZEP vezetése ekkor már hajlandónak mutatkozott a megemelt normák visszavonására, a tiltakozók azonban ezzel már nem elégedtek meg, hanem szabad választásokat, a kormány leváltását követelték.⁵⁹ A megmozdulás június 17-én országos méretűvé duzzadt, s ez már a rendszer létét és a szovjetek alapvető németországi érdekeit is sértette. A legtöbb városban a rendőrség nem nyitott tüzet a tüntetőkre, több Stasi-munkatárs és rendőr csatlakozott a tüntetőkhez, vagy elhagyta a posztját. Az NSZEP Politikai Bizottsága június 17-én délelőtt 10 órakor rendkívüli ülést tartott, de addigra az irányítás már kicsúszott a kezéből. Nem sokkal az ülés megkezdése után Szemjonov Karlshorstba rendelte a PB-tagokat, a gyakorlati irányítást a szovjet katonai parancsnokság vette át.⁶⁰

Kramer úgy véli, hogy a katonai erők képesek lettek volna úrrá lenni a helyzeten, ha engedélyt kaptak volna a lázadás elfojtására már június 16-án, de a keletnémet vezetők a növekvő válság láttán pánikba estek. Az NDK-ban tartózkodó szovjet politikusok is alábecsülték az elégedetlenséget, és Andrej A. Grecsko, a Kelet-Németországban állomásozó szovjet csapatok parancsnoka még június 16-án este is csak egy kisebb kontingenst küldött a legfontosabb kelet-berlini intézmények védelmére. Amikor viszont június 17-én reggel a lázadás már 450 városra terjedt ki szerte az országban, és több mint félmillióra növekedett a résztvevők száma, Moszkvában olyan súlyosnak ítélték a helyzetet, hogy Hruscsov kezdeményezésére a helyszínre küldték Leonid Govorov hadügyminiszter-helyettest, majd nem sokkal később Karlshorstba érkezett Vaszilij Szokolovszkij marsall vezérkari főnök is. Ugyanaznap Berija Berlinbe irányította a katonai elhárításért felelős Szergej Goglidze belügyminiszter-helyettest, akinek az volt a feladata, hogy biztosítsa az összeköttetést a Stasival, és nyújtson segítséget a szovjet katonai akció végrehajtásához.⁶¹ Berija utasítására június 17-én reggel 6.30-tól az összes fontos objektumot (rádióállomás, posta, vasút, hidak) szovjet csapatok foglalták el. Grecsko azonnal akcióba lépett, és viszonylag gyorsan leverte a lázadást. Néhány helyen a szovjet tankok tüzet nyitottak a fegyvertelen tüntetőkre, Magdeburgban, Görlitzben és Lipcsében összecsapásokra került sor a felkelők és a szovjet katonai erők között.⁶² Szemjonov kora délutáni táviratában arról számolt be, hogy délután 2 órára a helyzet valamelyest normalizálódott, a demonstrálók a szovjet tankok

59 P. A. Naumov, a *Pravda* berlini tudósítója az eseményekről készített összefoglalójában azt állította, hogy a demonstráció kezdetén a tüntetők kizárólag gazdasági jellegű követeléseket (megemelt normák visszavonása, árak csökkentése, lakáshelyzet javítása stb.) fogalmaztak meg, a politikai követelések a második napon, július 17-én jelentek meg részben a RIAS (Radio in the American Sector) tevékenységének hatására, részben annak következtében, hogy a keletnémet hatóságok semmilyen lépést nem tettek. Naumov jelentését ismerteti *Filitov, A. M.*: i. m. (50. jz.) 130–131.

60 *Hrisztoforov, V. Sz.*: i. m. (7. jz.) 90.

61 *Kramer, M.*: i. m. (2. jz.) I. 51–53.

62 Ivan Anyiszimovics Fagyeykin, a Szovjetunió belügyminisztériumának németországi meghatalmazottja rendszeresen jelentett Berijának az eseményekről és a szovjet csapatok tevékenységéről. *Hrisztoforov, V. Sz.*: i. m. (7. jz.) 92–94.

megjelenése után szétszóródtak.⁶³ Az II. világháború befejezése óta ez volt az első alkalom, amikor szovjet tankok jelentek meg Kelet-Európa utcáin.

Az NSZEP vezetői ugyan már június 18-án visszatértek Karlshorstból Kelet-Berlinbe, az ország azonban egy ideig még Grecsko és Szemjonov ellenőrzése alatt maradt.⁶⁴ A szovjet belügyminisztérium operatív csoportjai a lázadás leverése után is folytatták tevékenységüket, segítettek a Stasinak a letartóztatásokban, a vizsgálatok lefolytatásában, az „ügynöki-operatív munkában”. Június 18–19-én a keletnémet fegyveres erők és a szovjet operatív csoportok 1744 embert vettek őrizetbe Kelet-Berlinben, és a letartóztatások az egész országban folytatódtak; csúcspontjukat június 23-án érték el, amikor egyetlen napon 6325 személyt tartóztattak le.⁶⁵

A keletnémet vezetők az eseményeket nyugati provokációnak tartották, és az imperialistákat vádolták a sztrájkok kirobbantásával. Újabb kutatások arra mutatnak rá, hogy ezeknek a vádaknak volt bizonyos alapja. Christian Ostermann arra hívja fel a figyelmet, hogy az amerikai propaganda, többek között a nyugat-berlini RIAS a felkelés előtt és alatt jelentősebb szerepet játszott, mint azt korábban feltételezték. Az RIAS nagyon népszerű volt a keletnémetek körében, amerikai hírszerzési adatok szerint a lakosság 70%-a hallgatta rendszeresen. A felkelést megelőző hetekben az RIAS többször beszámolt a munkások nyugtalanságáról, magyarázta a sikeres sztrájk jelentőségét, közel járt ahhoz, hogy instrukciókat adjon a lázadóknak. A rádió június 16–17-i tudósításai, amelyekben tájékoztatták a hallgatókat az ellenállásról, hozzájárultak a felkelés terjedéséhez.⁶⁶ Nyugat-Berlinbe Egon Bahrhoz, az RIAS politikai főszerkesztőjéhez a sztrájk előtt néhány nappal egy delegáció érkezett Kelet-Berlinből, amelynek tagjai azt kérték, adjon hírt a tervezett sztrájkokról. Bahr ígéretet tett arra, hogy közvetíti a sztrájkolók követelését, de a rádió tevékenységét felügyelő Gordon Ewing ezt leállította, mondván: „Harmadik világháborút akar kezdeni?”⁶⁷ A rádió befolyását jól mutatja, hogy a sztrájkolók szóról szóra azokat a jelszavakat skandálták, amelyeket Bahr közvetített.⁶⁸

A szovjetek, akiknek kiváló ügynökhálózatuk és kémeik voltak, valószínűleg számítottak a június 17-ei demonstrációkra, és tisztában voltak azzal is, hogy segíteniük kell a keletnémet rendőrségnek. Az viszont őket is meglepte, hogy a meg-

63 Vladimir Szemjonov rádiótávirata Molotovnak és Bulganyinnak. Uprising in East Germany 1953: The Cold War, the German Question, and the First Major Upheaval behind the Iron Curtain. Ed. Christian F. Ostermann. CEU Press, Bp., 2001. (National Security Archive Cold War Readers) 186–187.

64 Goglidze és Fagyejkin 1953. június 19-én Berijának küldött jelentésükben a keletnémet párt- és állami vezetőkről azt írták, hogy az események alatt mindvégig gyávák és zavarodottak voltak. *Hrisztoforov, V. Sz.:* i. m. (7. jz.) 97–98.

65 *Kramer, M.:* i. m. (2. jz.) I. 55. Goglidze és Fagyejkin 1953. június végéig naponta küldtek jelentést Berijának, ill. letartóztatása után utódjának a kelet-berlini és az NDK-beli helyzetről.

66 *Ostermann, Chr.:* i. m. (10. jz.) 14–15.

67 *Anne Applebaum:* Iron Curtain: the Crushing of Eastern Europe, 1945–1956. Allen Lane, London, 2012. 466.

68 Uo. 469.

mozdulás ennyire kiterjedt volt, és szovjetellenes megnyilvánulásokra is sor került.⁶⁹ A kormány gyengesége ellenére Walter Ulbricht hatalmon maradt, amiben az is közrejátszhatott, hogy Berija június 26-ai letartóztatásával legfőbb politikai ellenfelei, Wilhelm Zaisser állambiztonsági miniszter és Rudolf Herrnstadt, a *Neues Deutschland* főszerkesztője elveszítették legfőbb kremlbeli patrónusukat.

A kelet-berlini válságnak hosszú távú következményei voltak a Szovjetunió németországi és egész kelet-európai politikájára. A. M. Alekszandrov-Agentov szovjet diplomata, aki 1953-ban a Németországgal kapcsolatos politika kidolgozásával foglalkozott, később így emlékezett vissza: „Ez az esemény igazi megrázkódtatásként érte a vezetést Moszkvában, mert megmutatta, mennyire erőtlen volt a rendszerek társadalmi bázisa a népi demokráciákban. A moszkvai vezetést nem az NDK-beli népi elégedetlenség pusztá ténye lepte meg. A hatóságok Moszkvában tisztában voltak ezzel, és még meg is próbáltak néhány megelőző intézkedéshez folyamodni. Ami sokkoló volt, az a forma, ahogyan az elégedetlenség végül elsöprő, széleskörű és robbanásszerű lett.”⁷⁰

Ami a szovjet hatóságokat különösen nyugtalanította, a lázadás nyilvánvalóan szovjet- és kommunistaellenes színezete volt. Az a tény, hogy a viharos elégedetlenség hamarabb következett be és lényegesen nagyobb méreteket öltött, mint azt bárki várta volna, két ellentétes értelmezésre adott lehetőséget. A neosztálinisták mind Moszkvában, mind Kelet-Európában (közéjük tartozott Ulbricht és Rákosi Mátyás is) azt állították, hogy korábbi aggodalmaik a liberalizáció veszélyeiről igazolást nyertek. Mások, ellenkezőleg, azt állították, hogy a robbanás megelőzése érdekében nagyobb szükség van a mélyreható változásokra, mint bármikor; ezt a véleményt képviselte Molotov is.⁷¹

Hogyan tovább? Stabilizálási kísérlet

A kelet-európai államokban megkezdett reformfolyamatot a szovjetunióbeli változások, Berija letartóztatása és a vezetésből történt eltávolítása szakították félbe.⁷² Berija letartóztatása mindazonáltal nem akasztotta meg, csupán lelassította a kelet-európai reformok ütemét, és a kelet-európai vezetőkkel tervezett megbeszélések is folytatódtak. 1953. július végén Gheorghiu-Dej vezetésével román pártküldöttség járt a Szovjetunióban. Gheorghiu-Dej Bukarestbe visszatérve, 1953. augusztus 1-jén a bukaresti szovjet nagykövetnek a találkozóról azt mondta: „teljesen világossá vált számomra, hogy ha folytattuk volna azokat a hibákat, amelye-

69 Kramer, M.: i. m. (2. jz.) II. 5.

70 Uo. 4.

71 Uo. 5.

72 Berija letartóztatásához egyebek mellett a németkérdésben képviselt – az elnökség néhány tagjától eltérő – álláspontja szolgáltatta az ürügyet. Ezzel kapcsolatban részletesebben ld. *Jurij Ny. Zsukov: Borba za vlaszty v partyjno-goszudarsztvennüh verhah SZSZSZR vesznoj 1953 goda. Voproszi Isztorii* 1996. 5–6. sz. 39–57. és *Wolfgang Leonhard: The Kremlin since Stalin*. Praeger, New York, 1962. 68–73.

ket elköveltünk, magunk fel sem ismerve, súlyos kárt okoztunk volna a Román Népköztársaságnak”.⁷³ A delegáció hazatérése utáni napokban döntés született arról, hogy leállítják a 32 ezer munkást foglalkoztató Duna–Fekete-tenger-csatorna építését. A Román Munkáspárt Központi Bizottsága 1953. augusztus 19–20-ai ülésén korrigálták a gazdaságpolitikai irányvonalat, lassítottak az iparfejlesztés ütemén, és döntöttek a közszükségleti cikkek gyártásának növeléséről. Az új kurzus jegyében bezárták Románia legnagyobb munkatáborát, de a koncepciós eljárások folytatódtak, Lucrețiu Pătrășcanu perére éppen 1953 őszén került sor.

Október 3-án Gheorghiu-Dej részletesen ismertette L. G. Melnyikov szovjet nagykövetnek azokat az intézkedéseket, amelyeket a mezőgazdaság átszervezése, a lakosság jobb ellátása érdekében terveztek. A román vezetés – a többi népi demokratikus országhoz hasonlóan – gazdasági nehézségeit a jól bevált formula szerint továbbra is szovjet hitelekkel akarta enyhíteni, erre a célra hároméves időtartamra 350–400 millió rubel kölcsönért szándékoztak a szovjet kormányhoz fordulni.

Arra vonatkozóan nincsenek adataink, hogy a bolgár vezetőkkel való tárgyalásokra mikor került sor, illetve voltak-e egyáltalán ilyen tárgyalások. Mindazonáltal Bulgáriában Cservenkov gyorsan igazodott az új irányvonalhoz. Az „új kurzus” jeleként javult a viszony Görögországgal, szóba került az Egyesült Államokkal való viszony rendezése, és helyreállították a diplomáciai kapcsolatokat Jugoszláviával. A belpolitikát illetően kinyilvánították, hogy több befektetést irányítanak a fogyasztási cikkek gyártó szektorba és a mezőgazdaságba. Enyhült a terror; tízezreket engedtek ki a börtönökből és munkatáborokból. Ezzel egyidejűleg érezhető volt a szovjet befolyás csökkenése. A legtöbb szovjet tanácsadó hazatért, és a bolgár–szovjet vegyes vállalatokat, amelyek a szovjetek számára nagy befolyást biztosítottak a bolgár ipar bizonyos szektoraiban, felszámolták.⁷⁴

A csehszlovák küldöttség 1953 augusztusában járt Moszkvában. Ezekről a megbeszélésekről nem állnak rendelkezésünkre dokumentumok, ám néhány későbbi utalásból azok tárgyát megközelítőleg rekonstruálni lehet. A júniusban végrehajtott pénzreform következtében a csehszlovákiai dolgozók reálkeresete körülbelül 20%-kal volt alacsonyabb az 1950. évinél. Miután a csehszlovák vezetés figyelmét felhívták erre, a kormány lépéseket tett az életszínvonal emelésére: szeptember 15-én határozatot hoztak a nehézipari beruházások csökkentéséről és a lakásépítésre szánt összegek emeléséről, a közszükségleti cikkek termelésének növeléséről. Október 1-jétől 5–20%-kal csökkentették számos termék (kenyér, cukor, felsőruházat) állami kiskereskedelmi árát (de a hús és a vaj árát nem), és 1954 tavaszára újabb árcsökkentést terveztek.⁷⁵

Lengyelország a többi kelet-európai állammal azonos problémákkal küzdött: az erőltetett iparosítás eredményeképpen az ipari – különösen a nehézipari – termelés 1953-ban az 1949-es színvonal több mint kétszeresére növekedett, de a

73 Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkih arhivov i. m. (3. jz.) 939.

74 R. J. Crampton: *A Concise History of Bulgaria*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997. 195.

75 Szovjetszkij faktor v Vosztocsnoj Jevrope i. m. (4 jz.) 830–834.

munka termelékenysége és a termékek minősége alacsony, az önköltség magas volt. Eközben a mezőgazdaság alig fejlődött, a termelőszövetkezetek részesedése mindössze 5%-ot tett ki, a szövetkezetek szervezetenként gyengék voltak. 1953. január 3-án Lengyelországban is sor került „árrendezésre”, de az ebből adódó válságot könnyebben tudták kezelni, mint a tábor más országaiban. Lengyelországban az „új szakasz” első jelei valamivel később, csak 1953 őszétől figyelhetők meg. A Lengyel Egyesült Munkáspárt (LEMP) KB 1953. október 29–30-i ülésén Bolesław Bierut „A párt feladatai a dolgozó tömegek életszínvonalának gyorsabb emeléséért folytatott harcban a szocializmus építésének mostani szakaszában” címmel tartotta meg referátumát, s a reform első lépéseként november 14-én csökkentették néhány élelmiszer árát. Ennek ellenére a varsói szovjet nagykövet 1953 decemberében még azt jelentette Moszkvába, hogy a LEMP vezetése nem fordít elég figyelmet a dolgozók anyagi jólétének emelésére. A jegyrendszer megszüntetése után az alapvető élelmiszerek ára két-háromszorosára, az ipari termékeké másfélszeresére emelkedett, miközben a bérek csak 12–40%-kal növekedtek.⁷⁶

A szovjet pártvezetés az 1954. évi lengyel népgazdasági terv direktívatervezetéhez tett észrevételeiben rámutatott arra, hogy az utóbbi években folytatott gazdaságpolitika nem volt mindig helyes, és ennek oka „a munkásosztály és a dolgozó parasztság szövetsége megerősítéséről szóló lenini elv lebecsülése” volt.⁷⁷ Szovjet részről azt javasolták, hogy az új ipari objektumok építését hozzák összhangba a nyersanyag-lehetőségekkel, jelentősen növeljék a szén kitermelést, és fordítsanak nagyobb figyelmet a dolgozók anyagi jólétének emelésére.

Bierut a LEMP kongresszusának előkészítésével összefüggésben 1953 végén Moszkvába utazott, és december 28-án megbeszéléseket folytatott G. M. Malenkovval, V. M. Molotovval, Ny. Sz. Hruscsovval és Ny. A. Bulganyinnal. A tárgyalások alkalmával a gazdaságpolitika, a lengyel belpolitikai helyzet és a LEMP szervezeti kérdései voltak napirenden. A szovjet fél ismételt felhívta Bierut figyelmét, hogy a munkások és alkalmazottak életszínvonala nagyon alacsony, és a lengyel vezetés által hozott intézkedések nem kielégítőek. A tervezett 15%-os reálbéremelést nem tartották jelentősnek, és úgy vélték, forrásokat kell találni a reálbérek komoly felemeléséhez.

A mezőgazdaság területén a szovjet vezetők megengedhetetlennek tartották azt a helyzetet, hogy Lengyelország nem képes élelmiszerral, különösen kenyérral ellátni magát, miközben a háború előtt 600 ezer tonna gabonát exportált. Az iparosítás folytatását illetően ismét rámutattak arra, hogy azt – különösen a vaskohászatban – a nyersanyagbázistól elszakítva tervezik, ami a Szovjetuniót kész tények elé állítja.

Bierut a gazdasági nehézségek megoldását szintén szovjet segítséggel képzelte el: azzal a kéréssel fordult az SZKP KB-hoz, hogy különítsenek el a Lengyel Népköztársaság számára 25 tonna aranyat, 300 ezer tonna gabonát (ebből 100 ezer tonna takarmányt), 1954-re biztosítsanak további 300 tonna vasércet és 200 ezer

76 Uo. 854–855.

77 Uo. 857.

tonna mangánércet (az eredetileg tervezett 117 ezer tonna helyett). A szovjet fél ígéretet tett a kérés megvizsgálására, de kétségeinek adott hangot az aranyra vonatkozó kérés szükségszerűségét illetően.⁷⁸

A LEMP 1954. március 10–17-én tartott II. kongresszusán határozatot hoztak a gazdaság jelentős átalakításáról, csökkentették a hatéves terv mennyiségi mutatóit, és a kollektív vezetés megteremtése érdekében Bierut lemondott Józef Cyrankiewicz javára a miniszterelnöki tisztségről. 1954 folyamán több politikai elítélt, köztük Władysław Gomułka is kiszabadult a börtönből, és 1955 tavaszától az „olvadás” jelei egyre inkább érezhetővé váltak a kulturális életben is.⁷⁹

A Sztálin halála utáni olvadást Malenkovnak a miniszterelnöki posztról történt 1955. februári leváltása után a legtöbb kelet-európai országban újra „dermedés” követte, de a Sztálin halála előtti időszakhoz már nem lehetett visszatérni, s az SZKP XX. kongresszusa 1956 februárjában újabb impulzust adott a reformoknak.

MAGDOLNA BARÁTH

CONFLICT MANAGEMENT IN THE EASTERN BLOCK AFTER THE DEATH OF STALIN

The aping of Soviet policies had resulted by the early 1950s in serious economic and political damages in all the countries of the Socialist camp. After the death of Stalin a wave of discontent rushed through the region from Bulgaria to Poland. These manifestations of crisis faced the post-Stalinist Soviet leadership with a massive challenge, and forced it to pay a lot more attention to the other countries in the Socialist block.

In the first part of the study the author outlines the particular features of the situation that obtained in the German Democratic Republic, Bulgaria and Czechoslovakia, and examines the forms that the eruption of political discontent could take. She also analyses the reactions of Moscow in the face of crises in Eastern-Europe, and the diverging views that were put forward within the Soviet leadership in order to handle the situation. The author pays in this respect special attention to events that unfolded in Czechoslovakia and East Berlin. The latter merits all the more attention as the suppression of the workers' movement involved the participation of Soviet troops.

It was the East-German rising that spurred the Soviet leadership to initiate a „new course” in the domestic policies of the Socialist countries and to encourage the local leaders to adopt it. The study examines the „counsels” that the Soviet leadership offered for the consolidation of the situation, and also the measures which were taken in the individual countries during the practical application of the new course, as well as the forms of intervention these involved on the part of Moscow.

78 Uo. 874–876.

79 *Andrzej Paczkowski*: Fél évszázad Lengyelország történetéből 1939–1989. 1956-os Intézet, Bp., 1997. 194–199.